

**НАУКОВІ ПРАЦІ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ЗАПОРІЗЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Випуск VII

УДК 940.2/5+940.2/5(477)+930

ББК 74.58

Н-34

*Рекомендовано до видання науково-технічною радою
Запорізького державного університету*

Редакційна колегія:

*Турченко Ф.Г., доктор історичних наук, професор
(відповідальний редактор)*

*Сохань П.С., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України*

Лях С.Р., доктор історичних наук, професор

Тимченко С.М., доктор історичних наук, професор

Карагодін А.І., доктор історичних наук, професор

Черненко А.М., доктор історичних наук, професор

Бойко А.В., кандидат історичних наук, доцент

Нестеренко Л.О., кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

*Марков К.А., доктор історичних наук, професор
Дніпропетровського державного університету*

*Іваненко В.В., доктор історичних наук, професор
Дніпропетровського державного університету*

**Н-34 Наукові праці історичного факультету Запорізького
державного університету. – Випуск VII.**

– Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – 236с.

ISBN 966-7089-68-1

Збірник наукових статей містить праці науковців з проблем адміністративно-територіального устрою та самоврядування в Україні XVII-XX ст.

Рекомендується науковцям, аспірантам, студентам – всім тим, хто цікавиться історичним минулим.

УДК 940.2/5+940.2/5(477)+930

ББК 74.58

ISBN 966-7089-68-1

© Автори статей, 1999

метою використання на новоприєднаній до Імперії території військово-го та господарського досвіду азовців і нейтралізації тим самим неспокійних елементів козацтва.

Є. Г. Сінкевич, О. А. Макієнко

СТАТИСТИЧНІ СЛУЖБИ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В СТРУКТУРІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХІХ СТ.

У ХІХ ст. статистичні дослідження зайняли одне з провідних місць у системі методів соціального пізнання. Високий ґносеологічний і громадський статус подібних досліджень виявився не лише у зверненні до статистики управлінських структур Російської імперії, але й у постійній тенденції до розширення кола приватногосподарських і наукових установ, успішність діяльності яких визначала статистика.

Дослідники, які брали на себе ініціативу організації та проведення статистичних обстежень, не обмежували їх лише фіксацією розрізних явищ дійсності. Для статистиків ХІХ ст. характерним є свідоме розширення сфери досліджуваних проблем за рахунок включення до своїх праць історичних, етнографічних, природничо-географічних сюжетів. Використання системного підходу і творча інтерпретація отриманих даних підштовхували організаторів обстежень (як правило, людей ліберально-демократичних переконань) до далекосяжних висновків щодо злободенних питань російської дійсності.

Помітний внесок у становлення теорії і практики статистичної науки, розвиток краєзнавчих досліджень, ефективність реалізації завдань місцевого управління зробили регіональні статистичні служби. Осмисленню досвіду їх діяльності в Херсонській губернії, виявленню їх типологічних ознак і творчих здобутків присвячується дана доповідь.

Місцеві статистичні служби стали продуктом розвитку системи державного управління, ускладнення та спеціалізації господарської діяльності населення. Потреби державного життя вимагали постійного надходження різноманітних адміністративно-господарських відомостей. Тому на початку ХІХ ст. урядом було зроблено спробу впорядкувати існуючу систему збору та обробки статистичної звітності. Ряд міністерств розпочинають систематично проводити статистичні роботи. З 1834 року офіційним центром урядової статистики стало Статистичне відділення при МВС, місцевими філіями якого були губернські та обласні статистичні комітети, створені в цьому ж році.

Діяльність установ місцевої адміністративної статистики в цілому була проаналізована в узагальнюючих працях Ю. Е. Янсона, Ф. А. Щербини, О. І. Гозулова та інших науковців [1,2,3]. Огляду науково-історичної роботи статистичних комітетів присвятила своє змислове дослідження І. І. Комарова [4]. Значно менше уваги приділили науковці вивченню регіональних особливостей діяльності комітетів. По суті, білою плямою історичного краєзнавства є історія губернського і міських статистичних комітетів Херсонської губернії.

Подібна ситуація в значній мірі пояснюється невисоким рівнем результативності роботи того ж Херсонського губернського статистичного комітету (ХГСК). У той час як деякі аналогічні служби в ряді губерній – Архангельській, Московській, Харківській, Чернігівській та ін. – вже в 1840-х роках розгорнули продуктивні статистичні, історико-археологічні, етнографічні та археографічні дослідження, ХГСК практично не виявляв свого існування.

Стан речей радикально змінився на початку 1860-х років із виданням нового “Положення о губернских и областных статистических комитетах” (1860), яке поліпшило умови фінансування комітетів, чітко визначило коло їх обов’язків, підвищило статус секретаря як головного розпорядника і організатора робіт. Структура комітетів була наближена до структури наукових товариств [5]. Це та ряд інших розпоряджень фактично закріпили тенденцію до перетворення комітетів з установ суто адміністративних на науково-адміністративні.

Реорганізований на нових підставах ХГСК розпочав свою роботу 14 жовтня 1861 року. Головне призначення комітету, згідно з “Положенням”, полягало в регулярному веденні місцевої адміністративної статистики, збиранні та обробці матеріалів для щорічних “Обзоров” губернії, що додавалися до звітів губернаторів, та відомостей для Центрального статистичного комітету МВС. Але поряд з цими “обов’язковими” завданнями, члени комітету виявили певний інтерес і до “необов’язкових” занять, опублікувавши в “Памятних книжках” і “Трудах” ХГСК ряд статей історико-краєзнавчого характеру [6].

За сприятливих умов губернський комітет міг перетворитися на ще один науковий центр краю, об’єднавчий осередок місцевої інтелігенції. Проте ХГСК судилося поповнити список місцевих установ, які відомі не стільки через продуктивність роботи, скільки завдяки бездіяльності. Протягом 70-80-х років ХІХ ст. комітет з великими труднощами виконував свої прямі обов’язки по збору та опрацюванню статистичних матеріалів, не говорячи вже про якусь науково-історичну діяльність.

Причини подібного стану криються, на думку авторів, у ряді обставин. ХГСК, незважаючи на всі спроби влади надати йому характер установи вченої, залишався організацією адміністративно-бюрократичною, жорстко підпорядкованою МВС і заснованою на безумовній залежності від влади губернатора як голови комітету. Аналіз списків членів комітету свідчить, що біля 70 учасників (з 103 співробітників у 1864 році) склали представники вищої місцевої адміністрації і духовництва. Вони були зайняті своїми безпосередніми службовими обов'язками і в роботі ХГСК себе активно не виявляли [7, 252-253].

У цих умовах наукова діяльність комітету цілком залежала від ентузіазму небагаточисленних представників творчої інтелігенції – викладачів навчальних закладів (М. П. Смирнов, О. Ф. Смирнов, М. С. Власєв, Р. В. Орбинський та ін.), професійних статистиків і топографів (А. О. Скальковський, О. О. Шмідт, А. П. Чирков та ін.) – і в першу чергу від здібностей секретаря комітету (В. М. Раєвський, В. І. Гошкевич та ін.). Зрозуміло, що надмірна самодіяльність співробітників служби владою не підтримувалася.

На стабільність функціонування комітету безсумнівно впливала особистість губернатора, що його очолював. Так, з губернаторством П. М. Клушина /1861–1868/, відомого своєю енергійною і продуктивною діяльністю на користь губернії, пов'язаний один з найбільш плідних періодів історії ХГСК. Водночас позиції губернатора сприяли звільненню в 1905 році з посади секретаря ХГСК відомого археолога і краєзнавця В. І. Гошкевича (1860–1928), зусиллями якого при комітеті був створений археологічний музей і започаткована діяльність губернської вченої архівної комісії [8, 105]. Цей захід не міг не вплинути негативно на роботу ХГСК.

Серйозним чинником формування популярності та авторитету ХГСК в очах громадськості був ступінь достовірності статистичної інформації. Від нього залежала ефективність діяльності комітету і, по суті, доцільність його існування. Губернський комітет не проводив самостійних статистичних обстежень, отримуючи дані переважно від адміністративно-поліцейських органів і місцевого населення. У цих умовах достовірність матеріалів цілком залежала від освіченості та компетентності низових кадрів. Джерела засвідчують ненадійність подібної системи. Так, на питання програми про тваринництво і ветеринарію траплялися відповіді писарів: “після старанних розшуків ветеринарії і тваринництва у волості не виявлено”. Інший писар на питання про кустарні промисли шукав відповідь у підрахунках “рослин, що

ростуть кущами”, але тільки після “спільного обговорення цієї програми зі становим приставом вони дійшли висновку, що це вимагаються відомості про капусту” [9, с. 62-63]. З подібними взірцями “компетентності” змушений був мати справу ХГСК при підготовці своїх праць, що, природно, позначалося на якості даних і підірвало довіру користувачів не тільки до комітету, але й до усієї адміністративної статистики.

Визначальним фактором продуктивності служби стала хронічна нестача коштів. Визначеної “Положенням” суми у розмірі 1500–2000 крб. ледве вистачало на виконання першочергових завдань і виплату утримання секретарю. Постійна затримка з знаходженням коштів призводила до того, що секретар за власний рахунок друкував необхідні бланки [10, 23]. Тож про фінансування наукових досліджень і публікації робіт членів комітету мова практично не йшла. Більше того, земство, на кошти якого з 1865 року утримувався ХГСК, періодично підіймало питання про ліквідацію комітету як нездатного виконувати свої прями функції [11, 87].

Отже, внесок ХГСК у розгортання плідних науково-історичних досліджень і забезпечення органів місцевого управління надійною інформацією виявився більш ніж скромним. Корені цього – у російських традиціях адміністративно-централістського управління.

Альтернативний характер мало створення при земствах власних статистичних служб у вигляді столів, бюро або відділень. Дослідженню проблем становлення та розвитку земської статистики присвячений значний обсяг літератури. Не залишилася поза увагою й історія земської статистичної служби Херсонської губернії [12]. Проте багато аспектів діяльності останньої залишаються практично невивченими, зокрема питання аналізу наукових здобутків служби, з'ясування творчої біографії окремих земських статистиків.

Земська статистика виникла безпосередньо як засіб задоволення потреби інформаційного забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування. Створена однією з перших в Російській імперії (1873) Херсонська земська статистична служба в процесі своєї майже 40-річної роботи не тільки заклала надійне підґрунтя для функціонування земства, але по суті перетворилася на регіональний краєзнавчий осередок. Цьому сприяли раціональна організація служби, ефективна методика досліджень, прогресивна ідейна спрямованість і, безперечно, ентузіазм самих статистиків.

Організаційна структура увібрала в себе найкращі традиції аналогічних організацій інших губерній, що були творчо перероблені й адап-

товані до власного досвіду. Так, поряд з московським та чернігівським, з'явився відомий дослідникам херсонський “децентралізований” тип статистики.

Земство як установа, заснована на принципі самодіяльності населення, надавало можливості для відносно вільної інтелектуальної праці. Характерними рисами служби стали колегіальність, рівноправність членів, ділова дисципліна і водночас товариські відносини. У своїх спогадах С. Ф. Русова згадує Херсонське статистичне відділення: “воно все жило як одна родина, і всі брали участь і в radoщах, і в горі кожного свого члена...” [13, 161]. Подібні відносини не мали нічого спільного з жорсткою централізацією, ієрархічністю і чиновницькою бюрократією – цими невід’ємними атрибутами адміністративної статистики.

Застосувавши у своїх дослідженнях невластиві для статистичних комітетів методи (експедиційні обстеження, подвірний опис тощо), земські статистики зуміли підвищити рівень достовірності інформації і цим виправити багато помилок урядової статистики. Так, під час подвірного опису м. Курісово-Покровське Одеського повіту вони замість 141 двору з 863 особами населення за даними ХГСК виявили 213 дворів і 1406 осіб [14, 74].

У своєму складі земське статистичне відділення об’єднало видатних українських науковців і громадських діячів, відомих своїми прогресивними поглядами, – О. О. Русова, Б. Д. Грінченка, Ф. О. Василевського, Л. В. Падалку та ін. Їх енергійності і продуктивності в роботі мають завдячувати дослідники Півдня України під час вивчення багатьох проблем місцевого життя.

Досвід діяльності установ адміністративної та земської статистики наочно продемонстрував залежність результатів роботи від ступеня самодіяльності населення і свободи інтелектуальної праці. Він виявив усю гостроту проблеми бюрократичної централізації державного управління і переконливо довів, що певна збалансована децентралізація влади здатна піднести місцеве життя на новий шабель культурного прогресу.

Джерела та література

1. Янсон Ю. Э. Теория статистики. – СПб, 1887. – 537с.
2. Щербина Ф. А. Статистика: История статистики і статистичних установ. – Вып. 1. – Прага, 1925. – 288с.
3. Гозулов А. И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – 312с.

4. Комарова И. И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С. 85-96.

5. Положение о губернских и областных статистических комитетах. – Б. м., (1860). – 11с.

6. Рудановский К. В. Очерк кожевенного производства в Херсонской губернии // Труды ХГСК. – Кн. 1. – Ч. 1. – Херсон, 1863. – С. 19-53; Середя И. В. Очерки рыболовства на Днепре и Днепровском лимане // Там само. – С. 109-150; Шмидт А. О. Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию // Там само. – С. 197-294; Чирков А. П. Краткий исторический очерк города Херсона // Памятная книжка Херсонской губернии на 1864 год. – Херсон, 1864. – С. 1-17; Сухомлинов Г. П. Емельян Степанович Бондарев и его религиозная и торговая деятельность // Труды ХГСК. – Т. 2. – Вып. 1. – Херсон, 1866. – С. 80-97 тощо.

7. Памятная книжка Херсонской губернии на 1864 год. – Херсон, 1864. – 292 с.

8. Сінкевич І. Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 103-108.

9. Доклады статистического отделения, представленные статистической комиссии в заседаниях 25-26 августа 1886 года // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 5. – С. 51 – 83.

10. Отчёт о состоянии и деятельности Херсонского губернского статистического комитета за 1861 – 1862 годы. – Херсон, 1863. – 24с.

11. О содержании статистического комитета // Доклады губернской управы Херсонскому губернскому земскому собранию сессии 1866 года. – Херсон, 1866. – С. 85 – 88.

12. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890. – 24с.

13. Русова С. Мої спомини (1879 – 1915) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 147-205.

14. Отчёт о статистических работах в 1882 году // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 4. – С. 67-76

Г. П. Коваль

МИКОЛАЇВСЬКА МІСЬКА ДУМА ЯК ОРГАН МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – XX СТ.)

У громадсько-політичному та економічному житті міст Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. велику роль відіграли міські Ду-